

Piotr Andrzejewski

Instytut Studiów Politycznych PAN
ORCID: 0000-0001-6040-5868
piotr.andrzejewski@isppan.waw.pl

**Ciągłość i zmiany. Nowa fala skrajnej prawicy
w Niemczech**

Agata Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 2021, ss. 429.

Autorką najnowszej monografii poruszającej tematykę skrajnej prawicy w Niemczech jest dr Agata Kałabunowska starsza analityczka Instytutu Zachodniego. Jest absolwentką Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Swoje wieloletnie doświadczenie badawcze w zakresie problematyki zachodnioeuropejskiej skrajnej prawicy zdobywała m. in. współpracując z brytyjskim Centre for Analysis of the Radical Right.

Podstawą do wydania książki była praca doktorska „Współczesne idee niemieckiego ekstremizmu prawicowego”, co wyjaśnia złożoną i naukową strukturę monografii. Podzielona jest ona na 8 rozdziałów, z czego pierwsze cztery stanowią dogłębną systematyzację wiedzy na temat dotychczasowych teorii naukowych dominujących w badaniach nad ekstremizmem prawicowym oraz możliwości ich skutecznego zastosowania w odniesieniu do współczesnych ruchów skrajnych. Szczególnie istotnym elementem tej części książki jest rozróżnienie terminu *Rechtsextremismus* w sensie nadanym mu przez teorię ekstremizmu politycznego (*Extremismustheorie*), jego rozumienia w niemieckim systemie ochrony demokracji (*Verfassungsschutz*) oraz znaczenie przypisywane temu pojęciu w naukach społecznych, przede wszystkim zaś w politologii. Kolejne dwa rozdziały skupiają się na historyczno-społecznych uwarunkowaniach powstania

ruchów skrajnie prawicowych w Niemczech oraz na przedstawieniu genezy i profilu ideologicznego Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD), Pro Bewegung, Die Rechte, Ruchu Indentytarystów oraz Alternatywy dla Niemiec (AfD). Jest to najobszerniejsza część książki zajmująca prawie połowę jej objętości. Monografię kończą dwa rozdziały podsumowujące i zestawiające zebrane wcześniej idee skrajnej prawicy z literaturą przedmiotu i własnymi badaniami morfologicznymi.

Początkowo może się wydawać, że pierwsza systematyzująca część książki jest zbyt rozbudowana, jednak ze względu na specyfikę tematyczną takie wprowadzenie jest nie tylko niezbędne, ale i stanowi wartość dodaną. W dyskursie publicznym istnieje duża dowolność w kategoryzacji ruchów i partii o profilu skrajnie prawicowym, ekstremistycznych, do czego dochodzi także zjawisko populizmu czy też populistycznej prawicy. Mniejsze lub większe zwycięstwa wyborcze doprowadziły do gwałtownego wzrostu popularności badań nad skrajną prawicą, wprowadzając jednocześnie pewien nieporządek terminologiczny. Autorka podjęła się zadania usystematyzowania obszernego, bieżącego i ciągle rozwijającego się dyskursu naukowego, tworząc jasne rozgraniczenia ekstremizmu i radykalizmu, odnosząc się do relacji skrajnej prawicy do nazizmu, faszyzmu oraz relacji skrajnej prawicy z populizmem. Można pokusić się o stwierdzenie, że ta systematyzacja została przeprowadzona w sposób modelowy, a początkowe rozdziały monografii mają wartość wręcz podręcznikową. Sprawę utrudnia fakt, że zarówno w językach polskim, angielskim, jak i niemieckim istnieją pewne różnice znaczeniowe i definicyjne dotyczące „far-right”, *Rechtsextremismus* i skrajnej prawicy. Poczyniona systematyzacja bardzo dobrze streszcza główne nurty naukowe, pokazuje linie sporu lub braku konsensusu. Jednocześnie autorka jest bardzo świadoma problemów dyscypliny i w przekonujący sposób uzasadnia swoje własne wybory terminologiczne.

Największą wartością początkowych rozdziałów jest jednak, w moim przekonaniu, dogłębna analiza niemieckich badań nad prawicowym ekstremizmem w Niemczech. Jest to o tyle znaczące, że niemieccy badacze wypracowali własną *Extremismustheorie* i jak podkreśla autorka jest to fenomen *stricte* niemiecki, tworzący inny naukowy ekosystem od dominującego „anglosaskiego” pola badawczego. Co więcej, autorka dokonuje także rozróżnienia dyskursu naukowego i terminologii stosowanej przez niemieckie instytucje państwowe – zwłaszcza przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji. Jest to o tyle ważne, że w Niemczech instytucjonalne i politologiczne rozumienie zjawiska ekstremizmu politycznego wzajemnie się przenikają i na siebie oddziałują. Ze względu na specyficzną historię powojennych Niemiec ekstremizm polityczny uznano za przeciwieństwo sprawnie działającego demokratycznego państwa konstytucyjnego. Stąd pojawiające się regularnie próby delegalizacji poszczególnych partii i ugrupowań skrajnych w Niemczech. Przy okazji warto nadmienić, że z kilku analizowanych w książce ugrupowań tylko NPD podlegała procedurze delegalizacyjnej, przed którą udało się jej obronić.

Ostatecznie żadnemu z niemieckich badaczy nie udało się stworzyć jednej i powszechnie akceptowanej definicji skrajnej prawicy. Problem ten nie ogranicza się tylko do niemieckojęzycznego obiegu naukowego, ale dotyka także świata anglojęzycznego czy polskich badań. Jeszcze bardziej problematyczne staje się tłumaczenie jednego zjawiska (skrajnej prawicowości) przez inne (np. populizm), które także nie mają jednej

powszechnie akceptowalnej definicji i kategoryzuje się poprzez zbiór cech. Próbując się odnaleźć w terminologicznym gąszczu, tym bardziej należy docenić pracę wykonaną przez autorkę w tworzeniu przejrzystego, logicznego i klarownego zestawienia oraz wyjaśnienia, które jest niezbędne do właściwego zrozumienia poruszanej tematyki. Co więcej, wydaje się, że pierwsza część książki mogłaby zostać wydana oddzielnie i sama w sobie stanowiłaby wartościową publikację. W kolejnych rozdziałach przechodzimy do właściwej treści książki. Funkcjonowanie skrajnej prawicy w Niemczech zostało umieszczone w historyczno-społecznym kontekście, przy czym część historyczna dotyczy przede wszystkim najstarszej w zestawieniu partii NPD. Autorka uznaje, że ogniskową pojawienia się nowej fali skrajnej prawicowości w Niemczech jest zagadnienie migracji, w szczególności kryzys migracyjny z roku 2015. Teza o znaczeniu kryzysu migracyjnego wydaje się uprawniona i jest poparta licznymi przykładami zmian dyskursu publicznego w Niemczech. Dodatkowo zauważono fakt spadku stabilności niemieckiej sceny politycznej oraz zaufania społeczeństwa do partii politycznych. Są to wystarczające przesłanki systemowe do stworzenia warunków wzrostu poparcia dla ruchów i partii skrajnie prawicowych.

Szósty i najobszerniejszy rozdział to dogłębna analiza pięciu wspomnianych powyżej ugrupowań. Analiza dokonana jest wedle powtarzalnego schematu: najpierw przedstawiona zostaje geneza danego ugrupowania, następnie analiza programowo-ideowa. Schemat jest czytelny i umożliwia dokonanie końcowego porównania i zestawienia. Autorka rozdziela kwestię autoprezentacji (tego, jak dane ugrupowanie chciałoby być widziane) od właściwej treści ideowej zawartej w programach i wypowiedziach. Na szczególną pochwałę zasługuje kończący każdy podrozdział klucz kategoryzacyjny, gdzie w skrótovej formie w tabeli przedstawione są najważniejsze dla danego ugrupowania czy partii zagadnienia oraz ilustrujące je cytaty. Dzięki temu rozwiązaniu można szybko i łatwo odnaleźć interesujące czytelnika elementy programu czy ideologii. Różnice pomiędzy kluczowymi pojęciami w tabelach są także dobrą wizualizacją tego, na co kładziono akcent w poszczególnych ugrupowaniach. Pomimo tych różnic należy jednak uznać, że istnieją głębokie podobieństwa w sposobie przedstawiania problemów oraz liczne analogie pod względem doboru słownictwa i chwytów retorycznych.

Skrajna prawica w Niemczech co do zasady w swojej autoprezentacji stara się przedstawić jako siła demokratyczna, która nie zagraża zastanemu porządkowi instytucjonalnemu i akceptuje legalność obecnej niemieckiej Ustawy Zasadniczej. Autorka słusznie zauważa, że jest to rezultat otoczenia prawno-instytucjonalnego, w jakim przyszło niemieckiej skrajnej prawicy funkcjonować. Niemniej jednak wszystkie analizowane ugrupowania i partie prezentują wizję państwa odmienną od aktualnie obowiązującej. Trudno jednak znaleźć jedną receptę na to, jak doprowadzić do naprawy niemieckiego państwa. Die Rechte i AfD opowiadają się za demokracją bezpośrednią i większą rolą referendum. Element ten z kolei nie jest tak ważny dla NPD. Istnieje natomiast zgodność co do potrzeby silniejszego rozdzielenia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej, gdyż w ocenie niemieckiej skrajnej prawicy obecnie istnieje zbyt wiele możliwości mieszania się ich, co tworzy niejasne struktury władzy.

Sprawą o najwyższej doniosłości dla wszystkich analizowanych ugrupowań jest naród. To naród jest wartością nadrzędną nad państwem. To narodowi, a nie konkretnym

obywatelom mają przysługiwać wszystkie prawa i możliwość decydowania. W takim podejściu pobrzmiewają silne, antyindywidualistyczne tony. Według autorki to skupienie na narodzie jest przyczyną tego, dlaczego skrajna prawica nie potrafi zaprezentować spójnej wizji naprawy niemieckiego państwa – ważniejszy jest dobrostan narodu. Centralne umiejscowienie narodu wyznacza perspektywę w innych kwestiach, zwłaszcza dotyczących kultury. Jest to o tyle ważne, że dla niemieckiej skrajnej prawicy kluczowa i wyszczególniona przez autorkę kwestia migracji jest przedstawiana przede wszystkim jako zagrożenie cywilizacyjne i kulturowe. W dużo mniejszym stopniu jest to zagrożenie religijne, tylko AfD odwołuje się do cywilizacji judeochrześcijańskiej, ale czyni to niemrawo. Najdalej w krytyce migracji jako zagrożenia kulturowego idzie ruch Identytarystów posługujący się tzw. teorią wielkiej wymiany kultur, która uważa, że dokonuje się celowy ruch migracyjny mający demograficznie wyprzeć „cywilizację białego człowieka”. Jest to interesująca konstatacja, gdyż w sąsiedniej Francji skrajna prawica przedstawia migrację przede wszystkim jako zagrożenie dla funkcjonowania państwa dobrobytu. W niemieckiej skrajnej prawicy kwestie ekonomiczne schodzą zdecydowanie na drugi plan i ustępują kulturze. W ogóle gospodarka jest tym obszarem tematycznym, w którym badane ugrupowania wykazują najmniejszą spójność – od gospodarczej autarkii (NDP) po postawy wolnorynkowe (AfD).

Skoro istnieje zagrożenie dla spójności kulturowej to wszystkie ugrupowania przedstawiają szereg rozwiązań mających chronić niemiecką kulturę i jej regionalne odmiany, w szczególności dotyczy to nauki i znajomości języka niemieckiego. Co ciekawe, czasami ochrona kultury otrzymuje wymiar paneuropejski – cała Europa zasługuje na ochronę. By odzyskać kulturową siłę, należy zakończyć z *Selbsthass* (nienawiścią ukierunkowaną na samego siebie) i przestać odczuwać winę za II wojnę światową (ten wątek najsilniej przebija w NPD). Inne kwestie poruszane przez partie są wypadkową poglądów dotyczących suwerenności narodowej (np. krytyka Unii Europejskiej, postawy antyglobalistyczne) czy bezpieczeństwa (twarda postawa typu „Law and Order”, poparcie dla powszechnej służby wojskowej).

Książkę zamyka zestawienie współczesnych idei skrajnej prawicy z literaturą przedmiotu. Autorka umiejętnie wykorzystuje bogatą literaturę przedmiotu, komentując poszczególne elementy ideowe: nacjonalizm, silne państwo, wrogość wobec obcych, antyindywidualizm, rewolucyjność itd. Dokonuje także rozgraniczenia, na podstawie prac Micheala Freedena, na idee kluczowe, przyległe i peryferyjne dla ideologii skrajnej prawicy. Za kluczową ideę autorka uznaje nacjonalizm. To z niego i z homogenicznej wizji narodu wychodzą potem idee drugiego rzędu. Chociaż autorka uważa, że antyglobalizm i idące za nim postawy wobec globalizacji, Unii Europejskiej, migracji uznaje za koncepty peryferyjne (nawet nie przyległe). Uważa tak, gdyż są one rezultatem przyjętej wcześniej optyki nacjonalistycznej, która generuje szereg postaw i konkretnych rozwiązań politycznych. Za koncepty przyległe autorka uznaje antyindywidualizm i antypluralizm. Kwestie gospodarcze natomiast są tak nisko w hierarchii wartości skrajnej prawicy, że nie można ich zaliczyć do żadnej z trzech kategorii.

Czytelnik wraz z monografią otrzymuje jedną z najlepszych, jeśli nie najlepszą pracę dotyczącą skrajnej prawicy w Niemczech, jaka ukazała się w Polsce. Dużą zaletą książki jest jej aktualność – niektóre analizowane wątki zahaczają już o wybuch pandemii

w 2020 roku, czyli wydarzenie, które zdaje się być dość naturalną cezurą w dokonywaniu analizy. Kolejną zaletą jest bardzo dogłębne przedstawienie stosunkowo nowej siły politycznej, jaką jest Alternatywa dla Niemiec – temu ugrupowaniu poświęcono relatywnie najwięcej miejsca. Orzeźwiający jest także odejście od skupienia się na modnej optyce koncentrującej się na zjawisku populizmu, zamiast której czytelnik dostaje solidną analizę ideologiczną przeprowadzoną krok po kroku. Nie można także pominąć, faktu, że zestawienie AfD z innymi ugrupowaniami, czasami obecnymi na niemieckiej scenie politycznej od dekad, tylko podnosi wartość poznawczą książki. Stanowi ona doskonały punkt wyjścia do przeprowadzenia dalszych badań dotyczących np. funkcjonowania skrajnej prawicy w okresie pandemii Covid-19 czy międzynarodowych zestawień ze skrajną prawicą z innych państw europejskich. Książka Agaty Kałabunowskiej stanowi modelowy, wzorcowy wręcz przykład monografii skrajnej prawicy. O jej wartości niech świadczy fakt, że nawet wstępne teoretyczne rozważania mogłyby zostać wydane jako oddzielna pozycja podręcznikowa porządkująca rozbudowaną dyskusję naukową na temat skrajnej prawicy.